

ՆՎԻՐԱՏՈՒ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ

Մարինե Խենյան*

Հայ ժողովրդական հեքիաթներում գլխավոր հերոսի գործողությունները հաճախ ուղեկցվում են նվիրատվությամբ և խորհրդատվությամբ, որոնց օգնությամբ հերոսը կարողանում է լուծել իր առջև դրված խնդիրը: Հողվածում վեր է հանված նվիրատու և խորհրդատու կենդանիների տիպը՝ Տիեզերական ծառի եռամիասնության լույսի ներքո: Հեքիաթում որպես օգնական հանդես եկող կենդանիները բազմազան են՝ մրջյուն, մժեղ, մեղու, բոռ, ոզնի, մողես, օձ, ձուկ, կատու, շուն, ոչխար, կով, ձի, եղնիկ, գայլ, աղվես, առյուծ, վիշապ և այլն: Հայ հրաշապատում հեքիաթներում քննարկված կենդանիներից շատերն իրենց մեջ կրում են հերոսի նախնիների հոգին, իմաստուն են, խոսում են մարդկային լեզվով, տեղափոխվում են գերբնական արագությամբ, գիտեն հերոսի անցնելիք ճանապարհի վրա ծառայած դժվարությունների և դրանք հաղթահարելու միջոցների մասին, հաճախ հանդես են գալիս որպես կապող օղակ իրական և հանդերձյալ աշխարհների միջև: Երբեմն կենդանիները հեքիաթի հերոսին օգնում են՝ ի նշան երախտագիտության: Երախտապարտ կենդանիները հեքիաթ մուտք են գործում որպես նվիրատուներ և, հերոսին տալով իրենց կանչելու բանաձևը, հետագայում գործում են որպես օգնականներ: Բացի այդ՝ հեքիաթներում շատ տարածված է կերպարանափոխության մոտիվը, որը ևս ապացուցում է մարդու և կենդանիների վաղնջական կապը հնագույն պատկերացումներում:

Բանալի բառեր. հեքիաթ, նվիրատու, խորհրդատու, օգնական կենդանիներ, երախտագիտություն, հերոս, Տիեզերական ծառ, գործառույթ, կերպարանափոխություն, անդրաշխարհ:

Հեքիաթի սյուժեի զարգացման ընթացքում հերոսի ձեռքն է ընկնում ինչ-որ հրաշագործ նվեր, որի օգնությամբ նա հասնում է իր նպատակին: Այդ նվերը կամ որևէ առարկա է (մատանի, սփռոց, մահակ և այլն), կամ կենդանի (ձի, կով, առյուծ, գայլ, մեղու, մրջյուն, արծիվ, աղավախ և այլն): Մեր նպատակն է վեր հանել նվիրատու և խորհրդատու կենդանիների տիպը:

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության տեսության և պատմության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող:

Համաձայն Տիեզերական ծառի մասին պատկերացումների՝ կենդանիները բաշխված են ուղղաձիգ գծով: Ծառի վերին մասը (ճյուղեր) կապվում է թռչունների, միջին մասը (բուն)՝ կնդակավոր կենդանիների (ձի, կով, ոչխար, եղջերու, իշայծյամ և այլն), երբեմն մեղունների, ավելի ուշ ավանդություններում՝ մարդու, ստորին մասը (արմատներ)՝ օձերի, ձկների, գորտերի և այլնի հետ: Ուղղաձիգ գծով են դրսևորվում նաև վերև-ներքև, երկինք-երկիր, երկիր-ստորերկրայք, կրակ-ջուր և այլ հակադրությունները, որոնք բավականաչափ ամբողջությամբ և ճշգրտությամբ նույնականացնում են առասպելաբանական գործող անձանց և այն աշխարհը, որտեղ նրանք գործում են: Տիեզերական ծառի օգնությամբ տարբերակվում են տիեզերքի հիմնական գոտիները՝ տարածական (երկնային թագավորություն, երկիր, ստորերկրայք), ժամանակային (անցյալ-ներկա-ապագա՝ նախնիներ, ներկա սերունդ, հետնորդներ), պատճառագիտական (պատճառ-հետևանք՝ հաջողություն, չեզոք վիճակ, անհաջողություն), անատոմիական (մարմնի երեք մասերը՝ գլուխ, իրան, ոտքեր) և «տարբերի» (տարբերի երեք տեսակը՝ կրակ, հող, ջուր) միջավայրերը¹: Տիեզերական ծառի եռամիասնության լույսի ներքո փորձենք ներկայացնել հայ ժողովրդական հեքիաթներում որպես նվիրատու և խորհրդատու հանդես եկող կենդանիներին:

Հրաշապատում հեքիաթներում կենդանիները կապված են մարդու՝ տոտեմական պատկերացումների հետ. նրանք կարող են խոսել մարդկային լեզվով, օգնել գլխավոր հերոսին՝ իրենց գերբնական ուժով և տարածության մեջ (իրական աշխարհ-այնկողմնային աշխարհ) մեծ արագությամբ տեղաշարժվելու հատկությամբ:

Հայ ժողովրդական հեքիաթներում օգնական կենդանիներին իրենց հերթին նույնպես կարելի է ստորաբաժանել. նրանք կարող են տրված լինել հերոսի մահացած կամ մահվան մահճում գտնվող ծնողի կողմից, աստծո կողմից ուղարկված (երբեմն կենդանու տեղը մատնանշվում է երագում), ինչպես նաև կարող են լինել հերոսի գործողությունների ընթացքում նրա ճանապարհին հանդիպած և նրա կողմից ուշադրության արժանացած երախտապարտ կենդանիներ: Որպես օգնական հանդես եկող կենդանիները մեր հեքիաթներում բազմազան են՝ սկսած ամենավոքր մեղից մինչև հրեղեն կամ ծովեղեն ձին կամ երբեմն հերոսի գործողությունները միշտ խոչընդոտող դևը կամ վիշապը:

1 *Топоров В.Н.*, Древо мировое. – МНМ, т. I. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1987, с. 398–406. *Հարությունյան Ս.*, Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքը և դիցարանը, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 2001, էջ 10–11:

Ինչպես աշխարհի բոլոր ժողովուրդների, այնպես էլ հայոց հեքիաթներում մեծ է *ձիու* դերը: Ձին մեծամասամբ հերոսի տրամադրության տակ է անցնում անդրաշխարհից: Ի դեպ, «Հազարան բլբուլ կամ Ալո-Դինոյի նաղլը» հեքիաթում առկա է խոհրդատու ձիերի երկու տիպ: Հերոսը ձիերի առաջին տիպը վերցնում է հոր ախոռից, որը սովորաբար շատ «քոստո» է լինում և «աչքից ընկած»: Սակայն ի տարբերություն մյուս ձիերի, նա մեջքը չի ծռում: Ձիուն լավ խնամելուց և կերակրելուց (կերակրելը ձիուն հրաշագործ ուժ է տալիս) հետո հերոսը ճանապարհվում է հազարան բլբուլը գտնելու և բերելու: Հիշյալ ձին խոսող է և իմաստուն. նա ոչ միայն հերոսին խորհուրդներ է տալիս, այլև օգնում է նրան (օդ բարձրանալով) սպանել կարմիր, սպիտակ և սև դևերին: Մյուս տիպը ծովեղեն ձին է, որը հայտնվում է ծովից և հերոսի կողմից սանձահարվելուց հետո օգնում նրան՝ ոչ միայն անցնել ծովը, այլև թռչելով մինչև թագավորի պատուհանը, հերոսին հնարավորություն ընձեռում վերցնել հազարան բլբուլի վանդակը: «Հրե՛, Չաչոնց թաքավորի պալատի ծովի դիհը բլբուլի դաֆազը դրած ա, կարանս ինձ մի ընենց դամշի տաս, որ իրեք հարիր վաթսունը վեց տամարս դողա, ես բանցրանամ ընչար փանջարեն, ձեռդ քցես՝ միհետից դաֆազը վեր ունես, թե վե չըկալար, էկուսս էլ վե կընկնենք, կմահանանք»²: Այդ ձիու մասին հերոսը տեղեկանում է քնի մեջ. ինչ-որ ձայն նրան խորհուրդ է տալիս, թե ինչպես ձեռք բերի ծովեղեն ձին: Ձիերի այս երկու տիպն էլ ունեն անդրաշխարհային ծագում: Մեկը հայտնվում է թագավորի ախոռում, մյուսը՝ ծովից: Ախոռը կամ նկուղը, ըստ Վ. Պրոպի, պարզապես տոհմական դամբարան է, որի միջոցով հերոսը ձեռք է բերում անդրաշխարհի հետ կապված ձին³: Ախոռը կամ ծովը կարելի է համարել անդրաշխարհի մուտք, որտեղից հայտնվում է ձին, որը, աստծո կամոք, հերոսին տեղեկություններ է տալիս ոչ միայն նրա անցնելիք ճանապարհի (անմահական ջրի, անմահական խնձորի կամ հազարան բլբուլի գտնվելու տեղի), այլ նաև մոտավոր վտանգների և այդ վտանգները շրջանցելու միջոցների մասին: Հայ ժողովրդական հեքիաթներում օդ բարձրացող ձին աղերսներ ունի առասպելաբանական թռչունների և թևավոր ձիերի հետ (Քուռկիկ Ջալալի, հունական Պեգաս, սկանդինավյան Սլեյպնիր, բաշկիրական Տուլպար, տիբեթյան Լունգտա (Քամու ձի), կելտական Ագիսկի և այլն): «Ջարգանդ թագավորի աղջիկը» հեքիաթում պատավի նվիրած ըն-

2 «Հազարան բլբուլ կամ Ալո-Դինոյի նաղլը». – ՀԺՀ, հ. I, Այրարատ, կազմող՝ Նազինյան Ա.Մ., Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1959, էջ 36, N 1:

3 *Пронн В. Я.* Исторические корни волшебной сказки. М.: Изд-во «Лабиринт», 2000, с. 146.

կույզի միջից դուրս եկած ձին խոսելուց և խորհուրդներ տալուց բացի, նաև թևեր է առնում և թռչում. «Ձին լեզու կառնի, կըսե. — Չէ, մերս, դու ու խանումս նստեք շալին, Ասլան աղես էլ իմ թամբին, աստված էլ ինձ թռնելու թևեր տվեց, կթռնիմ, — էս ըսավ ու թևերը բացեց: Ընդաման էլ էրին ու թռան, էկան թագավորի քաղքի քյանարը իջան»⁴: Հեքիաթների մեծ մասում օդ բարձրացող ձիու թևերի առկայության մասին չի խոսվում, ի դեպ, ձիերն առանց թևերի էլ թռչում են տարածության մեջ:

Տիեզերական ծառի ջուր-կրակ երկհակադրությունը դրսևորվում է նաև բազմաթիվ հայ ժողովրդական հեքիաթներում: Հեքիաթի հերոսին օգնության հասած ձիերը մեծամասամբ ծովային ծագում ունեն: Երբեմն պատուհի ժամանակ բանասացն անցում է կատարում ծովեղեն ձիուց հրեղենի: «Ծովի դրաղին ման ի գալի, տեհա մի հատ պուճուր քուտակ դուս էկավ, արածըմ էր, ջիբիս քյամանդ կար, քցեցի քյամանդով կալա՝ բերի, դառավ ըսենց ձի»⁵: Ծովային ծագում ունեցող այս ձիու տեղը մատնացույց են անում նրան համարելով հրեղեն ձի:

Երբեմն հրեղեն ձին ընկնում է չար ուժերի տրամադրության տակ և օգտագործվում չար նպատակների համար («Ուհան աշըղն ու Քոսեն»): Հերոսը աղբյուրից ջուր խմող ծովեղեն մայր ձիուն կարողանում է սանձել և նրա միջոցով սպանել չար ուժին՝ Քոսին և իր հարսնացուին ազատել գերությունից: Մայր ձին՝ Ղըռխըլու դստաղը, իր աղջկան՝ Քոսի մոտ գերի ընկած Սանդուխտին խորհուրդ է տալիս. «Սանդուխտ, աղունըլի դայդա թարխը տու, Քոսեն ըլի հազար կտոր»⁶: Ինչպես տեսնում ենք ձին խորհուրդներ է տալիս ոչ միայն հեքիաթի հերոսին: Միջանկյալ խորհուրդները հեքիաթի այլ գործող անձանց ևս միտված են հերոսին օգնելուն:

Նվիրատվության արդյունքում հերոսի ձեռք բերած ձին իր հերթին կարող է դառնալ նվիրատու: Հեքիաթներից մեկում («Շահ Յուսուֆի հեքիաթը») առկա է եռաստիճան նվիրատվություն. դերվիշը անժառանգ թագավորին խնձոր է նվիրում, խնձորի կճեպները թագավորի ձին է ուտում և արդյունքում ծնվում է Բաքլիբար հրեղեն ձի: Թագավորը Բաքլիբարին նվիրում է դերվիշի նվիրած խնձորի շնորհիվ ծնված որդուն: Իմաստուն ու հրեղեն Բաքլիբարն իր տիրոջը՝ Շահ Յուսուֆին բազմիցս օգնում է խորհուրդներով և ֆիզիկական ուժով: Գալիս է մի պահ, երբ հանգամանքների բերումով հերոսը պետք է բաժանվի ձիուց. ձին ասում է. «Ես էսօրից հետև

4 «Զարգանդ թագավորի աղջիկը». – ՀԺՀ, հ. IV, Շիրակ. Բասեն, Ջավախք, կազմող՝ Մկրտչյան Մ. Ա., Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 1963, էջ 102, N 7:

5 «Հուրի թաքավորի ախչկա հեքիաթը». – ՀԺՀ, հ. I, , էջ 124, N 7:

6 «Ուհան աշըղն ու Քոսեն». – ՀԺՀ, հ. I, էջ 405, N 30:

էլ քեզի պետք չեն, պոչիցս մազ քաշէ, պահէ քովդ, ինչ վախտ պետք կուգամ, մազս կուտաս կրակին, ես կհասնիմ»⁷: Մազը կրակին տալը որոշ ժողովուրդների մեջ հմայական միջոց է՝ հոգիներ կանչելու, որոնք «սիրում են այրված մազի հոտը»⁸: Եվ, քանի որ, ինչպես նշեցինք վերը, անդրաշխարհից հայտնված ձին իր մեջ կրում է հերոսի նախնիների հոգին, ուրեմն ձին անմիջապես այրվող մազի հոտը զգալուն պես կարող է ներկայանալ հերոսին: Երբեմն հերոսին կենդանին խորհուրդ է տալիս նվիրած մազերը, փետուրը կամ բուրդն իրար քսել, որն ի վերջո հանգում է կրակառաջացման գաղափարին⁹:

Բազմաթիվ են հեքիաթները, որոնցում ձիու նվիրած մազը հերոսն օգտագործում է որպես հրաշագործ միջոց, օրինակ՝ «Էս գյուլը դևի մոր թուրն է, գուզեր մեր ճամպեն կտրե, օր դևը մեզի վնասեր, տիա ինքն էլ օրտակ է դարձե, կլողա, դու յալես իրեք մազ պոկե, քցե գյուլի մեջ»: Տղեն իրեք մազը քցեց գյուլի վրա, կարմունջ դարձավ, իրանք անցան»¹⁰: Մեկ այլ հեքիաթում իմաստուն ձին հերոսի լեզուն բացելու համար իր բաշից երեք մազ է տալիս փերուն, որպեսզի նա գցի բաժակով ջրի մեջ ու խմեցնի հերոսին. «Իմ թո՛ւքիցը (էս յալիցը էլի, բաշիցը) մի իրեք մազ պուկի, ստաքանի մեչին ճուր ածա, խմի, լեզուն պնց դի ըլիլ»¹¹:

Հայ ժողովրդական հեքիաթներում հաճախ հանդիպող «երեք» թիվը (թագավորի երեք տղա, երեք աղջիկ, երեք ձի, երեք ոչխար, երեք հարված, երեք ցանկություն և այլն) նույնպես կարելի է կապել Տիեզերական ծառի եռամիասնության հետ: Երեք ձիերը կամ երեք ոչխարները (խոյեր) ունեն գունային տարբերակում՝ սև, կարմիր, սպիտակ, որոնք խորհրդանշական են և կապված այս կամ այն աշխարհների հետ: Սև, կարմիր և սպիտակ (երբեմն գորշ) ձիերը ունեն տարբեր գործառույթներ և հերոսի կանչով ներկայանում են անհրաժեշտության դեպքում և որոշակի նպատակով: Սլավոնական հեքիաթներում սպիտակ ձին կապված է այնկողմնային աշխարհի հետ, իսկ կարմիր ձին ներկայացնում է բոցի գույնը, որը համա-

7 «Շահ Յուսուֆի հեքիաթը». – Կարս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, կազմողներ՝ Հարությունյան Ս. Բ., Վարդանյան Ս. Ա., Խենյան Է. Հ., Ղուեջյան Լ. Խ., Խենյան Ս. Հ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2013, էջ 69, N 7 (7):

8 *Пронн В.А.*, նշվ. աշխ., էջ 150.

9 Տե՛ս *Խենյան Ս.*, Նվիրատուն և խորհրդատուն Տավուշի հեքիաթներում. – Հայ գիտական բարբառագիտության 100-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2015, էջ 232–233:

10 «Ջարգանդ թագավորի աղջիկը». – ՀԺՀ, հ. IV, էջ 101, N 7:

11 «Վըսկըքյնքո՛ւ տղի հեքիաթը». – ՀԱԲ, պր. 21, Տավուշ, կազմող՝ Խենյան Է. Հ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000, էջ 20, N 1 (1):

պատասխանում է նրա հրեղեն ծագմանը¹²: Այլ է պատկերը հայ ժողովրդական հեքիաթներում. գույնով է պայմանավորված ձիու ֆիզիկական ուժն ու արագավազությունը¹³: Հեքիաթներից մեկում («Ամիր-Շամիրի հեքիաթը») Քոռ դևի կինը հերոսին է նվիրում սև, սպիտակ և կարմիր հրեղեն ձիերի մազերը: Այստեղ բավական է, որ հերոսը ծոցից քաշի հանի մազերից մեկը, և համապատասխան գույնի ձին կներկայանա: Այս հեքիաթի հերոսի գործողությունների ընթացքում մի ձին մի քանի անգամ է հայտնվում նրա տրամադրության տակ, և սև, կարմիր, սպիտակ ձիերը՝ պայմանավորված հերոսի առաջ ծառացած դժվարություններով, հերթագայում են միմյանց, օգնում նրան այնքան ժամանակ, մինչև հերոսը հասնում է իր նպատակին:

Հեքիաթային բազմաթիվ մոտիվներ կապված են *ոչխարի (խոյի)* հետ, որոնց մեջ ոչխարի գործառույթը բազմազան է: Որոշ հեքիաթներում ոչխարները եռագույն են՝ սև, կարմիր ու սպիտակ և գտնվում են այս ու այն աշխարհները իրար հետ կապող հորի հատակում: Մա համապատասխանում է Տիեզերական ծառի միջնամասին, որտեղ սովորաբար տեղակայված է ոչխարը: Ըստ հեքիաթի՝ ոչխարների գույները խորհրդանշում են նրանց պատկանելությունը լույս և մութ աշխարհներին: Հեքիաթներից մեկում անդրշիրիմյան աշխարհում հանդիպած աղջիկներից մեկը՝ թագավորի փոքր տղայի ընտրյալը, խորհուրդ է տալիս նրան, թե եղբայրների դավաճանության դեպքում ինչպես դուրս գա լույս աշխարհ. «Կքյննս դվեր, հրենի ընդեղ տեղ կա, պլոշադ, կնստես, ճամփա կըպահես, երեք դոշ պդի կյնլ, մեկը՝ սև, մեկը՝ սպիտակ, մեկն էլ՝ կարմիր գույնի: Էն սևը նստես, քե սև երգիր կտանի, սպիտակը նստես, էս աշխարհը կհանի՝ ուր քո աշխարը, կարմիրը նստես, կարմիր աշխար կտանի: Լնվ մտիտ ըլի»¹⁴: Մեկ այլ հեքիաթում՝ դևերի մոտ գերի ընկած փոքր քույրը թագավորի տղային սովորեցնում է՝ սկզբում որ ոչխարին նստի. «Համա չըլնեմ-չիմանամ աղաք Սիպտակի վրեն ընկնես, թե չէ Սիպտակը քեզ կքցի Կարմրի վրեն, Կարմիրն էլ՝ Սևի վրեն, Սևն էլ քեզ Մութն աշխարք կհանի»¹⁵, կամ՝ պառավը

12 *Пронн В. Я.*, նշվ. աշխ., էջ 147.

13 «Սասնա ծռերում» Ձենով Հովանը մի կոտ (մի փուլ) գարի է խոստանում իր սպիտակ, կարմիր և սև (որոշ տարբերակներում՝ բոգ, կարմիր, սև) ձիերին և հավաստիանում, թե որ գույնի ձին ավելի արագ իրեն կհասցնի Դավթի կովին: Պարզվում է, որ սև ձին է ամենաարագը: Տե՛ս «Սասնա Դավիթ»։ – Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, կազմողների՝ Հարությունյան Ս.Բ., Խենյան Է.Հ, Խենյան Մ.Հ., Պողոսյան Ա.Կ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2013, էջ 245, N 115 (115):

14 «Թաքավորի տղեն ու գմրուք դուշը»։ – ՀԱԲ, պր. 21, էջ 21, N 2 (2):

15 «Ամնահական խնձոր»։ – ՀԺՀ, հ. II, Այրարատ, կազմող՝ Նազինյան Ա.Մ, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1959, էջ 29, N 1:

խորհուրդ է տալիս Թուրքման օղլուն՝ ինչպես դուրս գա լույս աշխարհի. «Տղա ջան, էս ճամփով կերթաս, քեզի ոաստ գուգա չայիր-չիման տեղըմ: Էնդեղ իրեք հատ դոչ կարծին: Մեկը՝ սև, մեկը՝ կարմիր, մեկը՝ ճերմակ: ... Քեզի քըցես կը սև դոչի վըրեն, էնիկ կենե, օր քեզի տանի սև աշխարք: Էման էրա, օր ընկնիս կարմիր դոչի վըրեն: Էն է լ գուգէ, օր տանի կարմիր ծովը: Հըմը դու թեզըմ քեզի քըցես կը ճերմակ դոչի վըրեն, քեզի տանե լուս աշխարք»¹⁶:

Խոյը հեքիաթի հերոսին լույս աշխարհ դուրս բերելու գործառույթ չի միայն կատարում: Բազմաթիվ հրաշապատում հեքիաթներում պալատը, որտեղ գտնվում է անմահական խնձորը կամ հագարան բլրուլը, հսկում են առյուծն ու խոյը: Հերոսը փոխատեղում է նրանց առջև դրված դմակը և խոտը. երախտապարտ կենդանիները նրան ճանապարհ են տալիս¹⁷:

Առյուծը աշխարհի շատ ժողովուրդների առասպելաբանությունում և բանահյուսության մեջ բարձրագույն աստվածային ուժի, հզորության, իշխանության և վեհության, ինչպես նաև արևի ու կրակի խորհրդանիշ է: Առյուծի կերպարի հետ են կապվում նաև խելքը, ազնվությունը, հոգատարությունը, արդարությունը, հպարտությունը, քաջությունը, էգ առյուծը և մայրության խորհրդանիշ է, և բազմաթիվ մայր-աստվածությունների հատկանիշ¹⁸: Եվ պատահական չէ, որ հայ ժողովրդական հեքիաթներում հիվանդին (թագավոր, թագավորի աղջիկ և այլն) բուժելու համար հեքիաթի հերոսին ուղարկում են առյուծի կաթ բերելու: Առյուծն իր կաթը նվիրաբերում է երախտագիտությունից դրդված: Իսկ երախտագետ առյուծը հերոսին ոչ միայն կաթ է տալիս, այլև խորհուրդ է տալիս, թե կաթը ինչ ձևով տանի. «Իմ կաթը հեչ մի ամանով չես կրնա տանի, էդոր հմար իմ ձագերից մեկին բռի սպանես, փոստը տիկ հանես, օր կրնանաս իմ կաթը տանիս: Էդոր հմար տար իմ ձագերից մեկին սպանե, տիկ հանե, հմը էնպես էրա, օր ձենը անգաջս չընկնի, թե չէ սաղ կտորդ անգաջդ կթողնիմ»¹⁹: Մեկ այլ հեքիաթում առյուծը նախքոյու տղային կերակրում է իր կաթով և մեծացնում. «... սալանի կաթն ա կերել, է: Հըմի ինչ թավուր հիվանդ որ մի ստա-

16 «Օխտ ախպոր քուրը». – Կարս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 91–92, N10 (10):

17 «Ժլատ թագավորի հեքիաթը». – Կարս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 36, N1 (1):

18 *Соколов М.Н., Лев.* – МНМ, т. II. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1988, с. 40–43.

19 «Շահ Յուսուֆի հեքաթը». – Կարս, հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 71, N 7(7):

քան ասլանի կաթ խմի՝ նա էն հադադը կատանա: Էն ինչ ասել են՝ անմահական կաթը, էն ասլանի կաթն ա»²⁰:

«Ջոմշուդը և Մոմշուդը» հեքիաթում երկվորյակ հերոսներից մեկը եղբորը փնտրելու ճանապարհին ոտքը թարախակալած առյուծի է հանդիպում և պատռում թարախապալարը: Առյուծը «... քարի տակին կուչ աս կյնի, որ թարախը քյնըմ ա, ոտը հովանըմ ա հա, ասըմ ա. — Իսանաթ էն, տոն արի, ինչ ուզես, կկատարեմ»²¹: Երախտապարտ առյուծը իր երեք ձագերից մեկը նրան է նվիրում: Մի քանի օր անց էլ եղբորն է մյուս ձագը նվիրում՝ մտածելով, որ նա իր ոտքը բուժած նույն տղան է:

Հայ ժողովրդական հեքիաթներում երբեմն խորհրդատու է դառնում *կովը*: «Պոլոտ կյով» հեքիաթում մի կին խորթ աղջկան շատ է ճնշում: Պոչատ կովը աղջկան խորհուրդ է տալիս չվախենալ, պոչից բռնել և հետևել իրեն: Կովը աղջկան տանում է ձորի մեջ մի պատավի մոտ, պատավը աղջկա «գլընիս մըտուց մնչ ան ճըբոն, ոսկը գլընդիսի կախվավ մկաննջեն, անու վիզ հըմեն էլնվ ոսկը»²²: Այստեղ կովը հավանաբար խորթ աղջկա մոր հոգին է վերամարմնավորում ու ականա դառնում է նաև նվիրատու:

Հեքիաթի հերոսի ճանապարհին հայտնվում են ամենատարբեր կենդանիներ, տարբեր իրավիճակներում, որոնց նա լավություն է անում: Երախտապարտ կենդանիները, փոխհատուցելով նրա արած լավությունը, օգնում են հերոսին դուրս գալ անելանելի վիճակներից:

«Չոփչին» հեքիաթում հերոսը իր աշխատած փողը տալիս է չար երեխաներին և փրկում *շան*, *կարվի* և *օձի* ձագերին: Երախտագետ կենդանիները ողջ հեքիաթի ընթացքում իրենց խորհուրդներով ուղեկցում են հերոսին: Օձի խորհրդով հերոսը տեր է դառնում հրաշագործ մատանու, որը նրան նվիրում է օձերի թագավորը: Բազմաթիվ փորձությունների ենթարկվելով հերոսը կորցնում է հրաշագործ մատանին, բայց երախտապարտ շան ու կատվի օգնությամբ մատանին վերադարձվում է հերոսին²³:

Օձերը, ձկները, գորտերը, ինչպես նշեցինք վերևում, զբաղեցնում են Տիեզերական ծառի ստորին մասը: Նրանք կապված են ստորերկրայքի հետ և երբեմն հանդես են գալիս որպես կերպարանափոխություններ: Խորհրդատու աղջիկը կարող է լինել գորտի կերպարանքով: Այսպես, հե-

20 «Ասլան-Բալասի». – ՀԺՀ, հ. VIII, Գուգարք, կազմողներ՝ Նագինյան Ա. Մ. և Գրիգորյան Ռ. Հ., Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1977, «Ասլան-Բալասի», էջ 143, N 22:

21 «Ջոմշուդն ու Մոմշուդը». – ՀԱԲ, հ. 25, Իջևան (Ձորոփոր), կազմող՝ Խեմյան Է. Հ., Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., 2008, էջ 73, N 10 (10):

22 «Պոլոտ կյով». – ՀԺՀ, հ. XVII, Մոկս, կազմող՝ Հայրապետյան Թ. Լ., Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., 2012 էջ 150, N 18:

23 «Չոփչին». – Կարս, հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 141–144, N 20 (20):

քիաթներից մեկում թագավորն այք է դնում հարսին՝ աղջիկ դարձած գորտին և ցանկանում է տղային այնպիսի բան հանձնարարել, որ չկարողանա կատարել: Գորտ-աղջիկը խորհուրդներ է տալիս ամուսնուն՝ թագավորի փոքր տղային²⁴:

Հեքիաթներից մեկում թագավորի փոքր տղայի կինը, ամուսնուն վերահաս վտանգից փրկելու համար, մի բանալի է տալիս նրան, որ այն գցի այն լճակը, որտեղ հնքը գորտի կերպարանքով ապրելիս է եղել. «Մը վախենա, աստված օղորմած է, առ բալնիք, էլման գնա կանի ճրի պռուկ, թալ բալնիք ճրի մեջ ըսե՛ մամ խաթուն, Շուշան խաթուն գուր փետե ծին կուզե»²⁵: Ինչպես այս հեքիաթում, այնպես էլ մի շարք հեքիաթներում *փայլե ձին* ունի հրաշագործ հատկություն: «Փետե ձին» հեքիաթում թագավորի փեսան իր սարքած փայտե ձին նվիրում է թագավորի տղային: Թագավորի տղան հեծնում է ձին, քշում և պարզվում է, որ այդ ձին հրաշագործ հատկություններ ունի²⁶:

Մեկ այլ հեքիաթում թագավորի տղան, բազմաթիվ փորձություններ հաղթահարելուց հետո, դեպի տուն վերադարձի ճանապարհին մի *ջեյրաս* է տեսնում և հետապնդում: Ջեյրանը դևի կողմից գերված և քարայրում պահված մի աղջիկ էր: Աղջիկը հերոսին խորհուրդ է տալիս դևին սպանելու համար կարե կարասից թուրը հանել²⁷:

Հանգուցյալների վերամարմնավորված հոգին դրսևորվում է բազմաթիվ հեքիաթներում: «Թագավորի պզտի տղեն» հեքիաթում խորհրդատուի դերում հանդես է գալիս *աղվեսը*, որը երախտագետ հալիվորի վերամարմնավորված հոգին է. աղվեսն ուղեկցում է հերոսին մինչև հեքիաթի հանգուցալուծումը: Այս հեքիաթում աղվեսը ոչ միայն հերոսին մատնացույց է անում հազարան բլբուլի, անմահական ջրի ու անմահական խնձորի գտնվելու վայրը, այլև ամբողջ հեքիաթի ընթացքում պահապան հրեշտակի նման հսկում է նրա գործողությունները: Երբ հեքիաթի կեղծ հերոսները՝ թագավորի մյուս երկու տղաները, նրա բերածները հափշտակում ու նրան հորն են գցում, նորից հայտնվում է աղվեսը և ասում. «Տեսա՛ր՝ ախպրտանքդ ինչ օյին հանին գոլխդ: Քեզի թողին, իրանք գնացին, օր հորդ քովը պարզերես էղնին, — կըսե՛ ու պոչը կը կախե՛ հորը, պոչը կը

24 «Գորտան հեքիաթ». – ՀԺՀ, հ. XI, Տուրուբերան. Հարք, կազմող Մկրտչյան Մ. Ս., Երևան, Հայկ. ՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1980, էջ 201, N 16:

25 Նույն տեղում:

26 «Փետե ձին». – ՀԺՀ, հ. I, էջ 99, N 5:

27 «Նաչար-Օղլու հեքիաթը». – ՀԺՀ, հ. I, էջ 176, N 10:

երկննա, կը հասնի տղին: Էսի պոչից բռնէ, դուս կուգա հորից»²⁸: Փաստորեն ծերունու՝ աղվեսի մեջ վերամարմնավորած հոգին օգնում է հերոսին անդրաշխարհից անցնել լույս աշխարհ:

Հերոսին երբեմն օգնության են հասնում *մրջյունները, մժեղները և մեղունները*, որոնք, ի նշան երախտագիտության, հերոսին են տալիս եղունգը, ոտքը կամ թևը, որ նեղության մեջ ընկնելիս օգնության հասնեն: Այսպես, օրինակ, հերոսը իր հրաշգործ սփռոցի միջոցով կերակրում է սոված մրջյուններին. «Դրանք էլ հ'իրանց դնգիցը տվին, թե նեղ տեղը ընկնես՝ տուր կրակին, կհասնենք»²⁹: Մեկ այլ հեքիաթում. «Տղեն գյամուցը վեր էկավ, գնաց սղոցով մի մենձ փետ կտրեց, ուրաքով էրեսը տաշեց, քցեց էտ առվի վրին: Միջմներն ընկան ճամփա ու գնացին: Ետի մի մրջինը իրա ոտը կտրեց, տվուց տղին, ասեց. — Առ էս ոտս, գնա՛, աստված քեզ հետ, մի վախենալ, ինչ վախտ որ նեղ տեղ ընկնես՝ մեզ իմաց տու»³⁰: «Ջանսըզը» հեքիաթում ի երախտագիտություն հերոսի արած լավության. «Մըժեղների թաքավորը ջրեից հանեց գրիչ, տվեց էդոր. կըսէ. — Նեղ տեղ օր գընգնիս, թըղթիմ վըրեն գըրէ ընձի. «Օգնության հասեք»³¹: Մեկ այլ հեքիաթում հերոսին իր երախտագիտությունն է հայտնում մեղուն՝ տալով իր թևը. «Գնացին էն ծառին հասան, որ մեղրաճանճերը սաղ էլ ըտեղ ին թոփ էլել: Տղեն թելի մի տուտը կապեց ծառիցը, մի տուտն էլ կապեց գյամուց, գյամին քշեցին: Գնացին հասան էն կղզին»³²: Ինչպես տեսնում ենք այս վերջին օրինակներից երախտապարտ մրջյուններն ու միջատները հերոսին օգնության են հասնում միմյանցից տարբերվող եղանակներով, որոնք նույնպես կապված են առասպելաբանական պատկերացումների հետ:

Այսպիսով՝ հայ ժողովրդական հեքիաթներում հերոսի նպատակին հասնելու ճանապարհին մեծ դեր ունեն օգնական կենդանիները՝ իրենց խորհրդատվությամբ և նվիրատվությամբ: Ըստ հնագույն պատկերացումների՝ մարդու և բնության, մարդու և կենդանական աշխարհի կապը սերտ է եղել. կենդանիներից շատերը հանդես են եկել նախահոր դերում, որոնցից սերել են տարբեր ազգեր, ուստի կենդանիները, որպես մարդկային հասարակության զարգացման ընթացքում հանդես եկած կարևոր օղակ, զգալի հետք են թողել բանավոր ավանդության մեջ: Հատկապես հեքիա-

28 «Թագավորի պզտի տղեն». – Կարս, հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 42, N 2 (2):

29 «Ոսկե քաքուլ տղի հեքիաթը». – ՀԺՀ, հ. I, էջ 260, N 18:

30 «Դավթի հեքիաթը». – ՀԺՀ, հ. I, էջ 304, N 21:

31 «Ջանսըզը». – Կարս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, էջ 75, N 8 (8):

32 «Դավթի հեքիաթը». – ՀԺՀ, հ. I, էջ 305, N 21:

թային սյուժեներում նրանց վերագրվել է օգնականի դեր: Կենդանիները խոսում են մարդկային լեզվով, օժտված են գերբնական ուժով և տարածության մեջ մեծ արագությամբ տեղաշարժվելու ունակությամբ: Կենդանիներն իրենց մեջ կրում են հերոսի նախնիների հոգին, գիտեն հերոսի անցնելիք ճանապարհի վրա ծառացած դժվարությունների մասին և որպես կապող օղակ են այս և այն աշխարհների միջև³³:

ЖИВОТНЫЕ ДАРИТЕЛИ И СОВЕТЧИКИ В АРМЯНСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

Марине Хемчян

Резюме

В армянских народных сказках действия главного героя часто сопровождаются даром и советом, с помощью которых главный герой может решать поставленную перед ним задачу. В статье выявлены типы животных-дарителей и животных-советчиков в свете троичности Древа мирового. В сказке животные-помощники многообразны: муравей, мошка, пчела, овод, еж, ящерица, змея, рыба, кот, собака, овен (овца), корова, конь (лошадь), олень, волк, лиса, лев (львица), дракон и т. п. Из рассмотренных животных многие носят в себе дух предков героя, мудрецы, говорят человеческим языком, перемещаются со сверхъестественной скоростью, знают о трудностях, которые будут возникать на дороге героя и о средствах их преодаления, часто выступают как звено, соединяющее реальный мир с потусторонним. Иногда животные помогают герою в знак благодарности. Благодарные животные вступают в сказку как дарители и, дав герою формулу их вызова, в дальнейшем действуют как помощники. Кроме того в сказках очень распространен мотив оборотничества, что также доказывает исконную связь между человеком и животным в древних представлениях.

Ключевые слова: сказка, даритель, советчик, животные-помощники, благодарность, герой, Древо мировое, функция, оборотничество, потусторонний мир.

GIFT-BRINGER AND ADVISER ANIMALS IN THE ARMENIAN FOLK TALES

Marine Khemchyan

Summary

In the Armenian folk tales the actions of the principal character are often coming with gift-bringing and advices, with help of which the character is being able

33 Ծավալի սահմանափակման պատճառով ներկա հոդվածի շրջանակներում շրջանցել ենք մի շարք կենդանիների, ինչպես նաև առասպելաբանական ավելի վաղ պատկերացումների հետ կապված թոշյուններին, որոնք պակաս դեր չեն խաղում՝ հանդես գալով որպես հեքիաթի հերոսի օգնականներ:

to solve his problems. In the article the type of the gift-bringer and adviser animals is brought forward, under the light of the trinity of the World Tree. The assistant animals in the tales are various: ant, mosquito, bee, drone, hedgehog, lizard, snake, fish, cat, dog, sheep, cow, horse, deer, wolf, fox, lion, dragon etc. Many of the discussed animals have underworld origin, carry within themselves the spirit of the ancestors of the character, are wise, speak human language, can move with supernatural speed, are aware of the difficulties that are on the way of the character to be passed and the means to overcome them, often are as a linking chain with real and afterlife. Sometimes the animals are assisting the tale character as gratitude. Thankful animals are introduced into the tales as gift-bringers and giving to the character the formula to call them later are acting as advisers. Besides that the motive of metamorphosis is very wide-spread that proves the primordial link between humans and animals in the ancient notions.

Keywords: tale, gift-bringer, adviser, assisting animals, gratitude, character, World tree, function, metamorphosis, underworld.